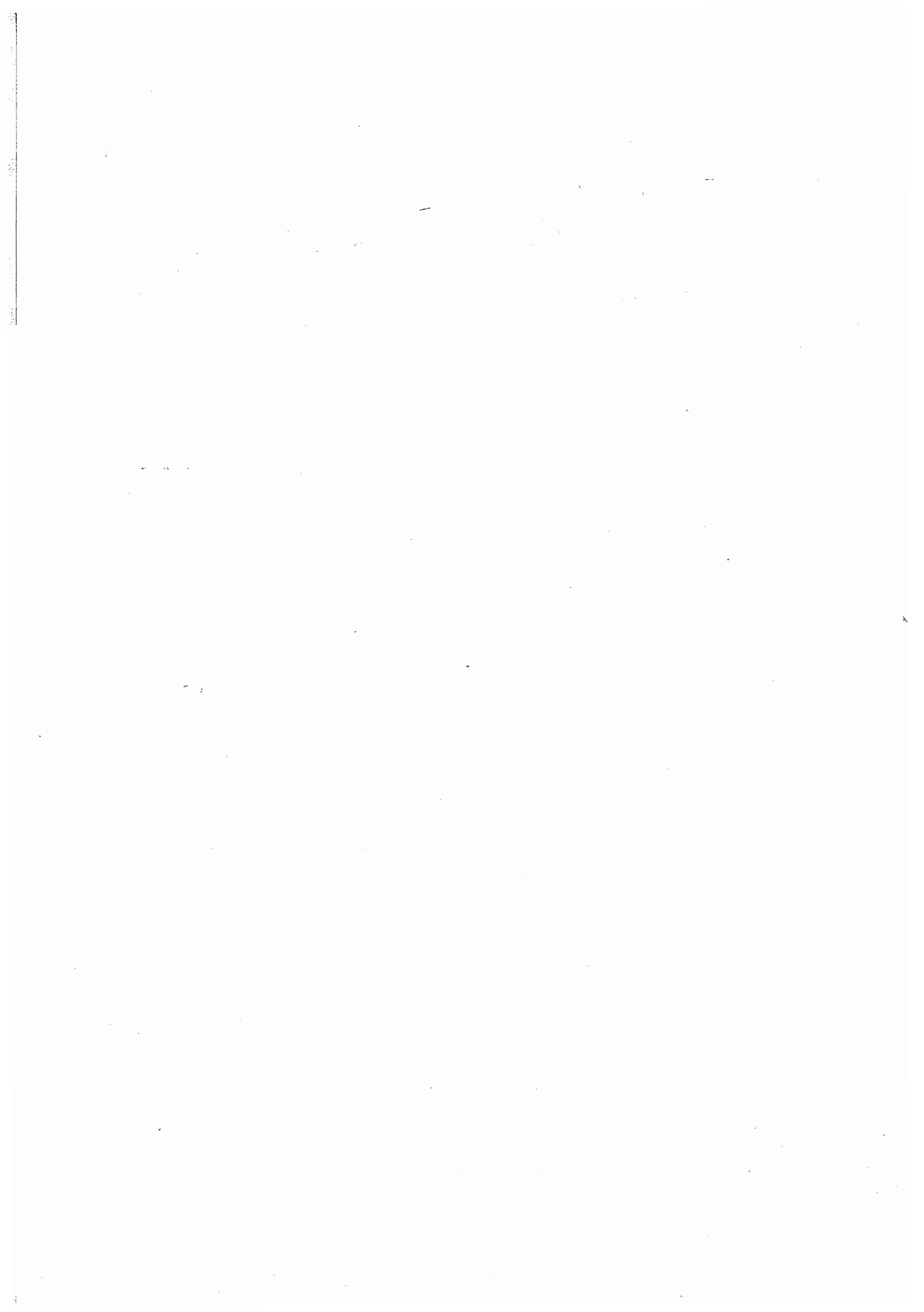

Момир Шаренац

**INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
– THE PRESENT STATE AND PROSPECTS**

Summary: This paper gives the results of the research reached during realization of the research project: "The present state of industry in the Republic of Srpska and the directions of development." The subjects of research were chosen by using several criteria. The basic problems were identified in industry enterprises business and conditions were determined for overcoming the present state. Finally, the paper offers the proposed measures and final considerations.

Key words: industry, research and development, human resources, market, constraints, proposed measures.

КОНКУРЕНТНОСТ ИЗВОЗА ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА - - ОСВРТ НА СРБИЈУ

Анстракт: У овом раду се анализира конкурентност извоза земаља западног Балкана, са посебним освртом на привреду Србије. Указује се на основне факторе који утичу на конкурентност извоза, уз одговарајућа поређења између земаља западног Балкана. Испитују се токови страних директних инвестиција, трошковни аспекти производње, интензивност извоза према степену квалификованости рада. Анализира се укључивање у међународне производне мреже као значајан канал уласка на страна тржишта, посебно из угла учешћа делова и компоненти у извозу. Полазећи од значаја страних директних инвестиција (СДИ) за побољшање структуре и подизања квалитета извозних производа, у раду се анализира њихов утицај на конкурентност као и инвестициона клима као чинилац за њихово привлачење.

ЈЕЛ класификација: Ф19, Ф21

Кључне речи: СДИ, извоз, трошкови производње, конкурентност.

1. Уводне напомене

Земље западног Балкана су у процесу приступања Европској унији (ЕУ). Све су потписале Споразуме о стабилизацији и придруживању (ССП) с ЕУ, а неке од њих су кандидати за пријем у ЕУ. Створена је зона слободне трговине ЦЕФТА 2006 са циљем да се укину препреке на међусобну трговину чланица и ојача конкурентност на јединственом тржишту. Земље овог региона се суочавају са растућом конкуренцијом на унутрашњем тржишту. Иако су привукле значајне износе страног капитала, како задуживањем тако и приливом СДИ, земље региона још увек нису успеле да значајније унапреде конкурентност извоза, што може довести до проблема у платном билансу након ступања у чланство ЕУ. Земље настале на рушевинама бивше СФРЈ су доживеле снажан пад производње и трговине након њеног распада. То се посебно односи на Србију. Распад земље и штете проузроковане санкцијама значајно су утицале на привреду Србије. Пропуштена је шанса да се у привреду раније уграде нова технолошка, организациона и управљачка знања. Губитак конкурентности проистекао из овог заостајања тешко је надокнадити. Технолошки заостала привреда Србије се 2000. године нашла на свега четвртини од оног нивоа који је у односу на Словенију имала по-

следње нормалне, 1989. године¹. Успорен институционални преображај у Србији у односу на већину земаља у транзицији има далекосежан утицај на конкурентност привреде у целини. Неценовни фактори (квалитет, дизајн, продуктивност, кредитирање извоза и продаје, истраживачко-развојни рад, образовање радне снаге и др.) директно су повезани и условљени нивоом привредног раста. Мада су у Србији последњих година остварене високе стопе привредног раста², оне ипак нису биле резултат снажнијих промена у структури производње. У извозу и даље доминирају производи примарне прераде, уз успорен развој прерађивачких капацитета. Прилив СДИ кроз приватизацију још увек не значи и већи увоз савремене опреме и технологије (често се ради о увозу опреме која не испуњава европске стандарде заштите човекове околине). На дужи рок то не доприноси повећању извозне конкурентности привреде Србије. Слична је ситуација и у осталим земљама региона. Потребан је већи прилив инвестиција које се заснивају на увозу савремене опреме и технологије. Због тога је подизање конкурентности извоза ових земаља један од приоритетних циљева носилаца економске политике. Овај рад је организован на следећи начин: у другом поглављу се испитују везе између трошкова и конкурентности привреде, трећи део обрађује повезаност између СДИ и конкурентности привреде. У четвртом делу се посматра инвестициона клима као фактор конкурентности. У последњем делу се износе кључне напомене.

2. Трошкови производње и конкурентност привреде

Конкурентност извоза земаља западног Балкана мери се, између осталог, и променама учешћа извоза у бруто домаћем производу – БДП (Gross Domestic Product – GDP). Промене овог учешћа које су се догодиле у периоду после 2000. године могу се видети у табели 1. Запажа се да је код свих земаља западног Балкана остварен пораст учешћа извоза робе и услуга и БДП-а. Највећи пораст овог показатеља остварила је Црна Гора (од 37% у 2000. на 51% у 2007. години), а затим Босна и Херцеговина (од 30% у 2000. на 39% у 2007. години). Ради поређења, може се видети да су Словенија, Мађарска и Чешка Република у 2007. години имале учешће извоза робе и услуга у БДП-у од 80%, а Словачка Република 86%. Посматране земље ЕУ су током 1990-их спровеле структурне промене реалног сектора привреде и повећале учешће извоза у стварању БДП-а. Структурне промене у овим земљама биле су праћене значајним приливом СДИ и осталих видова капитала, што је повећало трансфер савремене технологије и њену дифузију у овим земљама. Одатле је проистекао и раст њихове извозне конкурентности.

¹ Jefferson Institute, *Конкурентност привреде Србије*, Београд, Jefferson Institute уз подршку Народне банке Србије, 2003, стр. 19.

² Светска финансијске и економска криза која је избила у другој половини 2008, условила је пад привредне активности у 2009. години.

(Проценат од БДП-а)

	1993.	2000.	2007.
Словачка Република		70,0	86,0
Мађарска	26,4	72,0	80,0
Чешка Република		63,0	80,0
Словенија	58,8	55,0	80,0
Бугарска	38,2	56,0	63,0
Хрватска	52,4	47,0	48,0
Македонија, БЈР	46,7	49,0	55,0
Црна Гора		37,0	51,0
Молдавија		50,0	46,0
Пољска		27,0	41,0
Румунија		33,0	31,0
Србија		23,0	29,0
Албанија	15,4	19,0	28,0
Босна и Херцеговина		30,0	39,0

Извор: <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/showReport.do?method=showReport>.

Пристап сајту 2.6.2009. године.

Табела 1 Извоз робе и услуга

Реформе у земљама западног Балкана, започете после распада бивше СФРЈ, треба да омогуће сустицање других земаља у транзицији, а то није могуће без повећања извоза и побољшања извозних карактеристика привреде. Неусклађеност извозне понуде ових земаља са структуром светске увозне тражње и одсуство специјализације у извозу, значајни су чиниоци конкурентности њиховог извоза. Успорен развој иновација и њихова недовољна примена у привреди, такође ограничавају извозну конкурентност. Формирање домаћих кластера произвођача може бити значајан чинилац побољшања конкурентности, а важну карику у подизању конкурентности извоза на виши ниво представља перманентно образовање радне снаге и изградња професионално обученог и финансијски мотивисаног менаџмента. Јачање институционалног сектора, снажније финансирање привредног развоја и ширење сектора малих и средњих предузећа (МСП), као и њихово интензивније повезивање с предузећима из иностранства у моделу производње делова и компоненти за иностране наручиоце, може повољно деловати на повећање конкурентности извоза земаља западног Балкана у наредним годинама³.

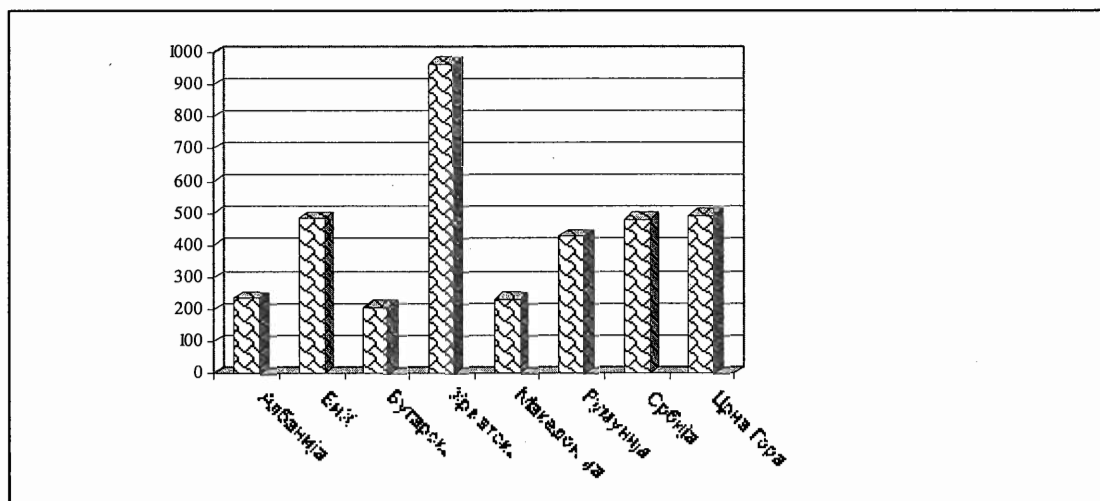
Трошкови производње играју значајну улогу у повећавању продуктивности и конкурентности. Упркос релативно нижим надницама у односу на развијене земље и нове чланице ЕУ, произвођаче у Србији карактерише наглашена спорост у увођењу нових производа због недовољне иновативне активности у предузећима и због релативно ниског нивоа СДИ. Технолошки ниво већег дела извоза Србије није прилагођен снажној конкуренцији на светском тржишту. Мада је извоз радноинтензивних производа представљао једно од обележја извозне специјализације привреде током 1970-их година, још увек се овај сектор није довољно

³ Ковачевић, Р. (2008).

опоравио да би омогућио коришћење компаративних предности јефтиније, а довољно квалификоване радне снаге. Тек се од 2006. године региструје опоравак текстилне индустрије, која је ранијих година доносила значајан девизни прилив по основу дорадних послова за иностране наручиоце. Упркос јакој конкуренцији на светском тржишту, раније референце и нижи трошкови радне снаге повећавају заинтересованост страних партнера за дорадне послове у Србији. Очекује се да ће ова мотивисаност расти са „уходавањем“ зоне слободне трговине „ЦЕФТА 2006“ на подручју западног Балкана. Треба споменути да такође постоје значајне могућности дорадних послова у индустрији за иностране partnere, које би се могле знатније увећати кроз повећање сектора МСП. Повезивање ових предузећа са иностраним фабрикама кроз ланце производних испорука, значајно би смањило трошкове пословања и повећало профитабилност овог облика извоза. Држава са своје стране може олакшати одвијање ових послова.

Да бисмо сагледали конкурентност привреде земаља западног Балкана из угла трошкова рада, послужимо нам слика 1 са подацима IMF (2008) о бруто месечним зарадама у изабраним земљама.

у еврима

Извор: IMF, *Republic of Montenegro: Selected Issues, Country Report No. 08/049*, 2008, стр. 20 (фебруар) (Washington: International Monetary Fund). Податак за Албанију је из: Albanian Business and Investment Agency, *Fact Sheet No. 4: Labor Costs and Regulations* (Update, март 2008).

Слика 1 Бруто месечни трошкови рада у земљама југоисточне европе у 2007. години

У литератури се срећу различити начини мерења конкурентности привреде према нивоу трошкова рада. У пракси се најчешће користе просечне наднице исказане у некој међународној валути. Ми ћемо упоредити висину надница у земљама југоисточне Европе у 2007. години исказану у еурима.

Према слици 1 уочава се да је Србија у 2007. години имала скоро исти трошак рада као БиХ и нешто мањи од Црне Горе, док су Румунија, Македонија,

Бугарска и Албанија имале ниже трошкове од Србије. Посебно се запажа да су трошкови рада у Македонији, Бугарској и Албанији били скоро упала мањи у односу на Србију, док су зараде у Хрватској биле двоструко веће него у Србији. Очигледно је да су нижи трошкови рада у Македонији, Бугарској и Албанији снажан чинилац привлачења СДИ и извозне конкурентности ових земаља. Свакако треба истаћи да разлике у структури и квалитету извозних производа отежавају упоредивост трошкова рада као фактора конкурентности између земаља.

Ипак, биће корисно да се скрене пажња на налазе новије MIGA (2006) студије. Подаци о трошковима рада у овој студији се заснивају на анкетама које су спроведене у ограниченом броју предузећа у индустријском сектору. У земљама западног Балкана је анкетирано само 80 предузећа, али су добијени подаци били упоредиви са подацима које публикују званичне институције у овим земљама. Подаци о бруто трошковима рада су исказани заједно за Србију и Црну Гору. Корисна запажања се могу извести из издвојених података који се односе на трошкове квалификованог и неквалификованог рада (табела 2). Ова врста информација може бити индикативна за избор производње која може бити конкурентна на иностраном тржишту. Ово је утолико значајније ако се има у виду да се може очекивати интегрисање земаља западног Балкана у ЕУ, као и чињеница да је створена зона слободне трговине (ЦЕФТА). Имајући у виду чињеницу да улагање у истраживање и развој представља једно од кључних подручја ангажовања развијених земаља (пре свега земаља ЕУ), може се закључити да је повећање конкурентности у директној вези са овим процесима. Креирање нових и унапређење постојећих производа кроз иновације представља снажан канал повећања конкурентности привреде у целини.

На основу података из табеле 2 запажа се, за посматране земље, осетно заостајање трошкова рада неквалификоване радне снаге у поређењу са квалификованом радном снагом. Мада би, генерално, ниски трошкови рада могли бити значајан сигнал страним инвеститорима, није регистрован снажнији прилив СДИ у извозни сектор посматраних земаља, већ у гране чија се производња углавном реализује на домаћем тржишту (индустрија пића и хране, трговина, банкарски сектор и др.)⁴

Осетно заостајање трошкова неквалификованог рада у односу на наднице квалификованих радника подстиче пребацивање радно интензивне производње из земаља ЕУ у земље Западног Балкана. Мада подаци МИГА одступају од званичних података, званични подаци за посматране земље, изузев за БиХ и Хрватску, леже у појасу између нивоа надница квалификованих и неквалификованих радника.

Ако се посматра однос трошкова рада у земљама југоисточне Европе у односу на трошкове рада у Албанији, која има најниже трошкове рада према подацима МИГА, уочава се да су све категорије трошкова биле веће у поређењу са Албанијом. Земље са релативно високим надницама у поређењу са Албанијом

⁴ Иако није реално очекивати да ће мање образована радна снага у земљама у транзицији достићи ниво продуктивности радника у развијеним земљама, сасвим је извесно да ће мултинационалне компаније постићи смањивање јединичних трошкова производње пребацивањем радноинтензивне производње у земље са нижим надницама.

(Мађарска, Чешка Република, Словачка Република и Хрватска) су имале просечну вредност индекса од 289 за неквалификоване раднике, при чему се овај индекс смањило на 243 у просеку за квалификоване раднике, односно на 212 за менаџмент. Слични релативни односи се понављају и код осталих земаља.

У случају Србије и Црне Горе, индекс за неквалификоване раднике је 194, док се за квалификоване раднике његова вредност смањује на 160. На тај начин Албанија се намеће као земља која снажно привлачи страни капитал и јача своју конкурентску позицију. Ипак, треба истаћи да земље југоисточне Европе имају повољнији трошковни коефицијент у поређењу са изабраним земљама централне и источне Европе. Србија и Црна Гора (табела 2) су испољиле трошковну конкурентност квалификованог рада у односу на остале земље југоисточне Европе (изузев Македоније), док је код трошкова неквалификованог рада ова предност мања.

у еврима

	Званични подаци Просек	МИГА студија	
		Квалификовани	Неквалификовани
Албанија	155	239	149
БиХ	344	515	367
Македонија	349	383	274
Србија и Црна Гора ^а	269/303	384	289
Хрватска	842	767	518
Мађарска	583	588	512
Словачка Република	-	345	248
Однос трошкова рада у односу на трошкове рада у Албанији у 2005. години			
	Менаџмент	Квалификовани	Неквалификовани
Албанија	100	100	100
БиХ	166	215	247
Хрватска	261	320	348
Македонија	194	160	184
Србија и Црна Гора		160	194
Компаратори			
Чешка Република	157	263	297
Мађарска	275	246	344
Словачка Република	157	144	167
Просек компарат.	196	218	269
Просек компарат. и Хрватска (А)	212	243	289
Просек зем. југо-сточне Европе (Б)	153	159	181
Коефицијент Б/А	0,72	0,65	0,63

Напомене: - не располаже се податком; а) Званични подаци за Србију и Црну Гору су исказани одвојено.

Извор: Kathuria, Sanjay (Ed.) (2008), *Western Balkan Integration and the EU: An Agenda for Trade and Growth*, Washington, DC: The World Bank, стр. 54, табеле 2.11. и 2.12; MIGA (2006).

ТАБЕЛА 2. Алтернативни извори бруто трошкова рада у индустрији у 2005. години

Расположивост фактора рада утиче на технолошку интензивност извоза. Познато је да су профитне стопе код извоза производа интензивних радом релативно ниске⁵. То свакако не значи да земље које располажу неквалификованом радном снагом не могу да производе робу намењену иностраном тржишту. Наравно, профит од извоза ће у том случају углавном бити мањи. Упоредни преглед трошкова рада и капиталне и радне интензивности извоза даје се у табели 3.

	Капитална интензивност и интензивност извоза квалификованим радом (у%)	Званични трошкови рада (2005)
Албанија	10,9	165
БиХ	33,2	408
Бугарска	34,2	161
Хрватска	39,3	841
Македонија	35,2	348
Србија и Црна Гора	46,8	307
Словачка Република	71,0	296

Напомена: Трошкови рада у Словачкој представљају просек МИГА података. Извор: Kathuria (2008, стр. 58, табела 2.15.)

ТАБЕЛА 3 Наднице и капитална интензивност и интензивност извоза квалификованим радом у периоду 1996-2005. године

Подаци у табели 3 показују да је Бугарска имала најниже званично исказане трошкове рада у 2005. години, а да затим следи Албанија. Упркос ниским надницама, Албанија је имала ниско учешће капитално интензивног извоза и извоза који је интензиван квалификованим радом у укупном извозу – 11%, према 34% у случају Бугарске, која је имала и атрактиван инвестициони амбијент. Положај Србије и Црне Горе је био повољнији од Хрватске и БиХ, мерено односом овог коефицијента и званичних надница. Значајно је приметити да је Словачка имала 71% учешћа извоза посматраних категорија производа у укупном извозу, док су њене наднице биле мање у поређењу са неким земљама југоисточне Европе, и знатно мање у односу на Хрватску. То практично значи да је Словачка била добро позиционирана за конкуренцију у извозу производа који садрже квалификовани рад, мада ниске наднице (посматрано до 2005. године) сугеришу оцену да је Словачка била конкурентна и у извозу производа који су интензивни нискоквалификованим радом.

Претходна разматрања су показала да су трошкови рада значајан фактор продуктивности и конкурентности привреде и да нижи трошкови, удружени са вишим ступњом квалификованости рада, представљају значајно полазиште за привлачење страних инвеститора. Већи прилив СДИ, са своје стране, доприноси даљем повећању продуктивности и конкурентности привреде и олакшава њен наступ на страном тржишту.

⁵ Radelet and Sachs (1998). (Наведено према Kathuria, Ed. (2008), стр. 62, фуснота 15.) Рад виших квалификација ствара већу додату вредност, па се приликом извоза ових производа остварују веће зараде.

3. СДИ и конкурентност привреде

Прилив СДИ је пресудан за унапређење извозних карактеристика привреде⁶. Земље са већим износом СДИ *per capita* имају веће учешће капитално интензивних производа и производа интензивних квалификованим радом у укупном извозу⁷.

Ако су страни инвеститори мотивисани за производњу делова и компоненти у производним мрежама, онда ће они доносити технолошка и организациона знања, што ће довести до позитивних преливања на домаћа предузећа. То практично значи да већа отвореност за прилив СДИ ствара предуслове за снажније интегрисање у токове трговине посредством међународних производних мрежа, јер прилив СДИ доноси инвестициони капитал, савремену технологију, искуства и управљачка знања.

СДИ су позитивно корелисане са домаћим приватним инвестирањем. Поред тога, СДИ (посебно гринфилд инвестиције) доприносе трансферу технологије из иностранства и њеној дифузији у домаћој привреди. У новијој литератури се налазе докази да су СДИ позитивно корелисане са привредним растом (Lim, 2001). Трансфер нове технологије, управљачких и организационих искустава, као и везе са страним тржиштима и ланцима испорука, могу дати снажније импULSE домаћој привреди него задуживање на тржишту капитала.

Приватне фиксне инвестиције (инвестиције у нове машине, опрему) динамичније расту у земљама које су успешне у привлачењу СДИ. Земље западног Балкана су до сада имале доста успеха у привлачењу СДИ. На пример, Црна Гора је забележила највећи ниво СДИ у односу на БДП у периоду 2001-2007. година. Због тога је, у истом периоду, порасло учешће приватних инвестиција у БДП (за око 13%). За разлику од Црне Горе, Албанија није била тако успешна у привлачењу СДИ, па је и учешће приватних инвестиција у БДП показало опадајућу тенденцију. У случају БиХ и Македоније, које су имале слабије резултате у приливу СДИ, није остварен значајнији пораст фиксних инвестиција (European Commission, 2009, стр. 37).

Значајно запажање односи се на чињеницу да су предузећа у страном власништву у земљама западног Балкана имала већи раст продуктивности од домаћих приватних и државних предузећа. Повезаност између СДИ и укупне факторске продуктивности истраживали су Djankov i Hoesman (2000). Користећи податке који се односе на ниво предузећа, на примеру Чешке Републике за период 1992-1996. година, ови аутори су показали да су СДИ позитивно утицале на раст укупне продуктивности. Позитивна спрега између прилива СДИ и продуктивности регистрована је и код земаља југоисточне Европе, посебно у финансијском сектору. Према оцени Европске комисије, три од четири сектора који су остварили значајан прилив СДИ у Хрватској, БЈРМ и Србији су имала изнадпросечан раст продуктивности (European Commission, 2009, стр. 38). На раст продук-

⁶ О повезаности трговине и СДИ код земаља у транзицији видети код Brodman (2005).

⁷ Mitra (2008, стр. 108, слика 6.6.)

тивности у земљама западног Балкана свакако утиче изградња и унапређење инфраструктуре, посебно подизање квалитета телекомуникација.

Већа укљученост земаља западног Балкана у међународне производне мреже може довести до повећања удела извоза радноинтензивних производа у њиховом укупном извозу. У почетним фазама транзиције већина земаља југоисточне Европе се ослањала на извоз интензиван неквалификованим радом, у оквиру међународних куповних ланаца за текстил и намештај. Неке од ових земаља су успеле да направе заокрет у погледу повећаног извоза производа који су интензивни квалификованим радом, посредством производних мрежа које обухватају аутомобилску индустрију и индустријске гране информационих технологија (у којима постоји исто власништво вертикално интегрисаних фаза процеса производње, и углавном је резултат СДИ). У периоду 1996-2005. година, извоз делова и компоненти (у саставу производних ланаца) из земаља југоисточне Европе порастао је за око 5 пута, исказано у доларима (од 6% на 11% индустријског извоза.)

Извоз делова и компоненти из Србије и Црне Горе је опао са 5,8% индустријског извоза у 1996. на 5,4% у 2005. години (учешће ових категорија производа у укупном извозу је порасло са 2,8% у 1996. на 3,4% у 2005. години.) Преовлађујући део извоза ових производа у региону југоисточне Европе односио се на Румунију, којој је припало 60% регионалног извоза делова и компоненти у 2005. години, знатно више од 36% колико је износило у 1996. години. Опадајућа тенденција извоза ових производа у посматраном периоду из Србије и Македоније у индустријском извозу ових земаља сведочи о њиховој недовољној укључености у међународне производне ланце. Удео извоза ових производа у индустријском извозу Хрватске је био у порасту (са 8,4% из 1996. на 9,4% у 2005. години), док је у БиХ забележен скок удела са 5,5% из 1996. на 22,5% у 2005. години.⁸ Преовлађујући део трговине деловима и компонентама дугује се СДИ. Релативно нижи прилив СДИ у Албанију, Србију и Македонију до 2005. године утицао је да мрежна трговина буде практично безначајна⁹. Већи прилив СДИ у Србију током 2006. и 2007. године побудио је јаче интересовање за дорадне послове.

Околност да су Србија, Црна Гора и БиХ током 2008. године, према оцени ЕБРД (2008), побољшале транзиционе показатеље, говори у прилог тези да се може очекивати веће инвестиционо ангажовање страног капитала у овим земљама. Наведене земље су потписале Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) са ЕУ, што представља позитиван сигнал за њихову даљу интеграцију у ЕУ.

⁸ Kathuria (2008, стр. 42-43.)

⁹ Земље бивше СФРЈ су имале веома разгранате међусобне трговинске везе, тако да би њихово оживљавање могло допринети порасту учешћа извоза у БДП и расту привредне активности (Bartlett, 2009, стр. 29.)

4. Инвестициона клима као фактор конкурентности и привлачења СДИ

Унапређена, али још увек неповољна инвестициона клима (по оценама страних инвеститора) може довести до раста трошкова пословања, што директно утиче на конкурентност предузећа у земљама западног Балкана, и делује неповољно на формирање нових извозно усмерених предузећа и прилив СДИ у извозне секторе. Када се посматра Србија, запажа се да се осећају последице слабе производне основе и међународне изолације која је довела до заостајања у односу на земље централне и источне Европе. Стога не изненађује чињеница да прилив СДИ у Србију знатно заостаје у односу на друге земље (кумулативни *per capita* прилив СДИ у Србију током периода 1989-2008. године је износио 1.931 долара, у Хрватскуј 5.091 долара, у Бугарску 5.454 долара, у Македонију 1.613 долара и 2.576 долара у Румунију)¹⁰. Страни инвеститори¹¹ сматрају да је Србија значајно унапредила своје законодавство, али да су потребна даља усаглашавања са земљама ЕУ. Светски економски форум (*World Economic Forum - WEF*) у свом извештају *Global Competitiveness Report* за 2008-09. годину рангира Србију на 85 место, од 134 посматране земље, у погледу њене свеукупне конкурентности (*Global Competitiveness Index Rankings*¹²), што представља побољшање у односу на 2007-08. годину када се налазила на 91 месту (посматрано је 131 земља, табела 4)

¹⁰ Подаци преизети са <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/index.htm> дана 08.06.2009. године. Прилив СДИ у земље југоистоне Европе почео је да расте у 2003, да би током 2004. године триплирао свој износ на 11 милијарди долара (приватизација као и гринфилд инвестиције). Тадашњи кандидати за чланство у ЕУ, Бугарска и Румунија, били су главни корисници ових средстава у 2004. години. Само је Румунија привукла више СДИ него осталих пет земаља региона југоисточне Европе (Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија, Србија и Црна Гора) заједно (UNCTAD, 2005, стр. 75) Прилив СДИ у Румунију и Бугарску био је значајан у 2006. години, јер се очекивало њихово приступање ЕУ 1. јануара 2007. године. То је имало за резултат да је стање СДИ у Румунији и Бугарској заједно достигло 62 млрд. долара у 2006. години, што је пораст од 18 пута у последњој деценији (UNCTAD, 2007, стр. 62)

¹¹ Савет страних инвеститора (*Foreign Investment Council - FIC*), који заступа већину страних инвеститора у Србији, објавио је 2006, 2007. и 2008. године *Белу књигу* у којој се износе мишљења и ставови као и листа мера које треба спровести за побољшање инвестиционе климе у Србији.

¹² Индекс свеукупне конкурентности је сложен индекс састављен од три субиндекса (*субиндекс основних фактора* - институције, инфраструктура, макроекономија и здравље и основно образовање; *субиндекс повећања ефикасности* - високо образовање, ефикасност робног тржишта, ефикасност тржишта рада, софистицираност финансијског тржишта, технолошка спремност и величина тржишта; *субиндекс иновације и софистицирани фактори* - пословна софистицираност и иновације.)

	Општа конкурентност
Словенија	42
Пољска	53
Хрватска	61
Мађарска	62
Црна Гора	65
Румунија	68
Бугарска	76
Србија	85
Македонија	89
Босна и Херцеговина	107

Извор: World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2008-2009*. преузето са <http://www.weforum.org/documents/gcr0809/index.html> 08.06.2009. године.

Табела 4. Ранг земаља према индексу опште конкурентности у 2008-2009. години

Убрзано смањивање преосталих пословних ризика и стварање услова за подизање конкурентности домаће привреде на виши ниво, представља незаобилазну обавезу носилаца економске политике земаља западног Балкана. Повећано инвестирање и прилив савремене технологије из иностранства може представљати прекретницу у процесу снажнијег укључивања привреде Србије у светске економске токове. Овај сценарио се поклапа са настојањем да се повећа учешће инвестиција у БДП-у земље. На овој начин би се створиле задовољавајуће претпоставке за повећање извоза у БДП-у. Активна улога државе у стварању привлачних услова за стране инвестиције, треба да повећа сигурност и ојача мотивисаност страних инвеститора. Унапређење инфраструктуре је значајан предуслов за „скретање“ пажње потенцијалним страним инвеститорима на привредне могућности Србије.

У Белој књизи страних инвеститора се истиче да је за будући прилив СДИ веома значајно како страни инвеститори који су већ уложили своја средства у домаћа предузећа оцењују инвестициону климу у земљи. Такође се примећује да су оцене страних инвеститора у 2006. и 2007. години, у погледу инвестиционе климе у Србији, биле знатно повољније у поређењу са 2004. годином. Извештај за 2008. годину је истакао да је Србија знатно унапредила правну регулативу и да се уочавају позитивни ефекти улагања у инфраструктуру. Такође су уочени позитивни помаци у отварању нових предузећа јер је знатно скраћено време за добијање потребних дозвола и сагласности.

У анализи Светске банке (World Bank, 2004) указано је на појаве неуједначеног третмана страних инвеститора у Србији¹³. Као проблем се наводи и чињеница да након потписивања уговора о страном улагању Влада није могла да обезбеди власништво над земљиштем, нити да убеди државне кредиторе приватизованих предузећа да отпишу своја потраживања од ових предузећа. Инвеститори су ово

¹³ Наводи се случај Хенкела, који је, без претходне најаве, био позван да плати порез на отпремнине запослених у Мерими, мада је већ био са Владом Србије договорио пакет отпремнина. Са сличном праксом су се суочиле и компаније LaFarge и Philip Morris. Понашање мултинационалних компанија је опредељено тежњом за максимирањем профита, тако да не чуди то што управо ове компаније повремено инсистирају на заштити домаћег тржишта од увозне конкуренције. Случај увоза цигарета је потврдио да се једном прихваћене обавезе морају поштовати, како инвеститори не би били суочени са променом уговорених услова. То се видело и на проблему акциза на дуван у вези са потписивањем ЦЕФТА споразума.

протумачили као неспремност Владе да се суочи са наслеђем превелике задужености предузећа и њихове презапослености, што је потенцијалне инвеститоре преусмерило у суседне земље са којима Србија и Црна Гора имају закључене споразуме о слободној трговини¹⁴. Несумњива је порука ових запажања да се морају пронаћи одговарајућа решења за уочене проблеме уколико се жели појачан прилив СДИ, посебно у предузећа која имају нагомилане дугове и вишак запослених¹⁵.

У ситуацији када се на прилив СДИ гледа као на кључни извор прилива страног капитала, треба имати у виду да СДИ могу одиграти одлучујућу улогу у трансформацији производне структуре привреде¹⁶ и трансферу знања. Земље западног Балкана имају значајне потенцијале за привлачење СДИ кроз „разградњу“ процеса производње и реалокацију одређених производних фаза, посебно ако се поједине фазе производње изместе дуж европских саобраћајних коридора. Ове могућности су утолико веће ако се има у виду мотивисаност страних инвеститора да улажу на већа тржишта са растућом куповном моћи. СДИ могу знатно побољшати извозне перформансе привреде, посебно ако се ради о "вертикалном" типу инвестиција¹⁷. Дакле, СДИ истовремено теже да "освоје" домаће тржиште али и да појачају извозне потенцијале домаће привреде. Јасно је да је за тржиште Србије далеко значајнији потенцијални прилив извозно усмерених СДИ, па у том правцу треба обликовати и мере подстицања њиховог прилива. То је посебно значајно ако се има у

¹⁴ Да би се смањили потенцијално штетни ефекти скретања трговине у зони слободне трговине, потребно је наставити са даљим отклањањем нецаринских препрека у трговини у овом региону.

¹⁵ Српски менаџери, према студији (Jefferson Institute, 2003) навели су следеће чиниоце као ограничења у свом пословању: политичка нестабилност, високи порези, недовољно финансирање, незаштићена власничка права, преобимна регулатива и лоша инфраструктура. Истраживање које је спровео Jefferson Institute (2003) је показало да је слаба конкурентност домаћих предузећа пре свега последица недовољно развијених пословних канала (маркетинг), несташице кредитних средстава и неадекватне заштите домаће привреде. Као остале препреке за извоз, у овом истраживању се наводе неодговарајућа инфраструктура и низак технолошки ниво, као и динамичне промене у регулаторном окружењу.

¹⁶ Анализа узорка земаља у развоју, коју је извршио Shafaeddin (2005), је показала да изградња производних капацитета за постизање одрживог извоза и побољшање његове структуре захтева инвестиције. Друкчије речено, инвестиције су биле главни фактор који је допринео структурним променама и повећању конкурентности новоиндустријализованих земаља на иностраном тржишту. То потврђује тезу о инвестицијама као главном фактору раста извоза (Amsden, 2001, поглавље 4 и 5)

¹⁷ "Хоризонталне" инвестиције углавном имају за циљ домаће тржиште, док "вертикалне" СДИ теже оптималној географској алокацији различитих фаза производње унутар мултинационалне компаније, и углавном имају за циљ извоз у правцу даљих фаза производње или финални извоз на инострана тржишта. Распрострањено је мишљење да су хоризонталне СДИ чешћи облик инвестирања. Међутим, постоје и докази да се новији пораст СДИ у земљама у развоју дугује вертикалним СДИ (Hanson, Mataloni i Slaughter, 2001, Markusen i Maskus, 1999) Подсећања ради, треба споменути да већина емпијских студија долази до закључка да су гравитациони фактори (величина тржишта и близина земље одакле долазе инвестиције) главна детерминанта СДИ (Lankes i Venables, 1996, Lim, 2001, Singh i Jun, 1996, Estrin, Huges i Todd, 1997, Brenton, 1999, Bevan i Estrin, 2000, Resmini, 2000, Carstensen i Toubal, 2003, Jannicki i Wunnava, 2004). Управо преко трговинских токова (Breuss i Egger, 1999, Di Mauro, 2000, Feenstra, Markusen i Rose, 2001), гравитациони модел објашњава око 60 % агрегатних токова СДИ, независно од посматраног региона. Пошто гравитациони фактори представљају егзогену величину, изгледају оправдани напори носилаца економске политике да привуку СДИ.

виду да је досадашњи прилив СДИ изван процеса приватизације прилично скроман. Demekas и остали (2004) анализирали су карактеристике СДИ у 14 земаља југоисточне Европе. У погледу стања инвестиција, Србија и Црна Гора су се у 2003. години налазиле на 10. месту, што их је сврстало у претпоследњу групу земаља, скупа са Бугарском и Словенијом. Неповољнији положај од Србије и Црне Горе су имале следеће земље: Босна и Херцеговина, Албанија, Македонија и Молдавија. Demekas и остали (2004) сматрају да Србија и Црна Гора имају много веће потенцијале за привлачење СДИ изван процеса приватизације, у односу на постојеће перформансе. Формирање кластера у Србији би могло да буде значајан окидач снажнијег прилива СДИ у наредним годинама¹⁸. Кластери би требало да се повежу са себи сличним кластерима у иностранству у циљу стварања могућности за повећање извоза.

Мада су предузећа, која су током процеса приватизације прешла у руке иностраних власника, почела да показују боље пословне карактеристике од неприватизованих предузећа, још увек се на СДИ гледа као на извор финансијских средстава, а не као на пакет развојних фактора (опрема, технологија, знање, тржишни канали, управљачке и организационе вештине) који би могли помоћи реструктурирању привреде Србије и стварању услова за повећање њене извозне конкурентности на стабилним основама. Успоравање процеса приватизације током 2004. године, недовољна величина домаћег тржишта, ригидност тржишта рада и неекономски ризици представљали су додатне препреке за снажнији прилив СДИ¹⁹.

Потребно је да све земље западног Балкана утврде своје приоритете привредног развоја и спроведу политике подстицања прилива СДИ. Мада се ради о генералној потреби, свака земља је случај за себе. Визија привредног развоја треба да садржи оквире за подизање конкурентности домаћих предузећа јер ће се она, у блиској будућности, суочити са растућом конкуренцијом земаља са ниским трошковима рада. Потпунија интеграција земаља југоисточне Европе у оквиру ЦЕФТА 2006 може допринети порасту продуктивности у региону, што би се могло позитивно одразити на конкурентност предузећа на светском тржишту. Повољнија инвестициона клима може подстаћи не само прилив СДИ већ и пораст домаћих приватних инвестиција. Пораст улагања у образовање и повећање квалитета и обима радних вештина је предуслов да се земље западног Балкана одвоје од постојеће извозне структуре која је осетљива на конкуренцију из земаља са ниским дохотком. Не треба заборавити ни изложеност овој конкуренцији на домаћем тржишту до које ће доћи због пораста његове отворености.

¹⁸ Новија истраживања показују да само отварање привреде није довољно за снажнији прилив СДИ. Оцењује се да је потребно формирање производне структуре која може да одбаци снажне екстерне ефекте, што би инвестиције учинило ефикаснијим. Мада су домаћи инвеститори важан чинилац у формирању кластера, потребно је ангажовање и страних предузећа, како би се ефикасност кластера подигла на виши ниво (Yehoue, 2005)

¹⁹ За разлику од распрострањеног уверења у Србији да је квалификована домаћа радна снага један од фактора привлачења СДИ, има и мишљења да су локални радници недовољно обучени, недовољно вредни и прилично нелојални, што у почетку ствара проблеме страним инвеститорима (Економист, бр. 278, 19. септембар 2005. године).

5. Закључне напомене

Земље западног Балкана се суочавају са растућом конкуренцијом на унутрашњем тржишту. Иако су привукле значајне износе страног капитала, како задуживањем тако и приливом СДИ, земље региона још увек нису успеле да значајније унапреде конкурентност извоза, што може довести до проблема у платном билансу након ступања у чланство ЕУ. Земље настале на рушевинама бивше СФРЈ су доживеле значајан пад производње и трговине након њеног распада. Распад земље и штете проузроковане санкцијама још увек имају дубок утицај на привреду Србије.

Већа укљученост земаља западног Балкана у међународне производне мреже може довести до повећања удела извоза радно интензивних производа у њиховом укупном извозу. У почетним фазама транзиције већина земаља југоисточне Европе се ослањала на извоз интензиван неквалификованим радом, у оквиру међународних куповних ланаца за текстил и намештај. Неке од ових земаља су успеле да направе заокрет у погледу повећаног извоза производа који су интензивни квалификованим радом, посредством производних мрежа које обухватају аутомобилску индустрију и индустријске гране информационих технологија (у којима постоји исто власништво вертикално интегрисаних фаза процеса производње, и углавном је резултат СДИ).

Политика подстицања прилива СДИ може повољно деловати на њихов прилив у земље западног Балкана. Јачање инфраструктуре (посебно саобраћај и телекомуникације) знатно појефтиније пословање, што је претпоставка за повећање конкурентности и остваривање већих профита. Страни инвеститори приликом одлучивања о инвестирању паралелно процењују потенцијалне профите и ризике пословања, тако да је за земље западног Балкана важно да и даље смањују ризике, уз већ запажена унапређења на подручју инфраструктуре.

Растућа конкуренција на тржишту ЦЕФТА треба да створи задовољавајућу основу за лакше интегрисање овог региона у ЕУ. Структурне промене производње и извоза, које се остварују уз прилив СДИ, треба да допринесу порасту учешћа извоза у БДП-у, али и јачању конкурентности предузећа на страном тржишту. Претпоставка за већи прилив страног капитала је стварање повољне инвестиционе климе у земљи и растуће учешће домаћих инвестиција у укупним фиксним инвестицијама. Тиме јача поверење страних инвеститора, од којих се очекују растуће инвестиције у земљама западног Балкана и након завршетка процеса приватизације.

Литература

1. Albanian Business and Investment Agency (2008), *Fact Sheet No. 4: Labor Costs and Regulations*.
2. Amsden, Alice (2001), *The Rise of "The Rest": Challenges to the West from LateIndustrializing Economies* (New York: Oxford University Press).
3. Bartlett, Will (2009), "Regional integration and free-trade agreements in the Balkans: opportunities, obstacles and policy issues", *Econ Change Restruct*, pp. 25-46., <http://www.springerlink.com/content/y6444507480m1421/fulltext.pdf>
4. Bevan, Alan, and Saul Estrin (2000), *The Determinants of Foreign Direct Investment in Transition Economies*, CEPR Discussion Paper No. 2638, London: Center for Economic Policy Research.
5. Brenton, Paul, Francesca di Mauro, and Matthias Lücke (1999), "Economic Integration and FDI: An Empirical Analysis of Foreign Investment in the EU and in Central and Eastern Europe," *Empirica*, Vol. 26, No. 2, pp. 95-121.
6. Breuss, Fritz, and Peter Egger (1999), "How Reliable Are Estimations of East-West Trade Potentials Based on Cross Section Gravity Analysis?" *Empirica*, Vol. 26, No. 2, pp. 81-94.
7. Broadman, Harry, (ed.) (2005), *From Disintegration to Reintegration: Eastern Europe and the former Soviet Union in International Trade*, Washington, DC: The World Bank.
8. Carstensen, Kai, and Farid Toubal (2003), "Foreign Direct Investment in Central and Eastern European Countries: A Dynamic Panel Analysis," *Journal of Comparative Economics*, Vol. 32, No. 1, pp. 3-22.
9. Demekas, Dimitri G., Balász Horváth, Elina Ribakova, and Yi Wu (2004), *Foreign Direct Investment in Southeastern Europe: How (and How Much) Can Policies Help?*, IMF Working Paper wp/05/110, Washington: IMF.
10. Di Mauro, Francesca (2000), *The Impact of Economic Integration on FDI and Exports: A Gravity Approach*, CEPS Working Document No. 156, Brussels: Centre for European Policy Studies.
11. Djankov, S. and B. Hoekman (2000), "Foreign Investment and Productivity Growth in Czech Enterprises", *Economic Review*, World Bank, Washington, D.C.
12. EBRD (2008), *Transition Report 2008: Growth in Transition*, London: EBRD.
13. European Commission (2009), *The Western Balkans in Transition*, Occasional Papers No. 46, Brussels.
14. Estrin Saul, Kirsty Hughes, and Sarah Todd (1997), *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*, UK: Cassel.

15. Feenstra, Robert C., James A. Markusen, and Andrew K. Rose (2001), "Using the Gravity Equation to Differentiate Among Alternative Theories of Trade," *Canadian Journal of Economics*, Vol. 34, No. 2, pp. 430-447.
16. Hanson, Gordon, Raymond J. Mataloni, and Matthew J. Slaughter (2001), *Expansion Strategies of the U.S. Multinational Firms*, NBER Working Paper No. 8433, Cambridge, Massachusetts: NBER.
17. IMF (2008), Republic of Montenegro: Selected Issues, IMF Country Report No. 08/49 (February), Washington: IMF.
18. Janicki, Hubert, P. and Phanindra V. Wunnava (2004), "Determinants of Foreign Direct Investment: Empirical Evidence from EU Accession Candidates," *Applied Economics*, Vol. 36, No. 5, pp. 505-509.
19. Jefferson Institute (2003), *Competitiveness of the Serbian Economy*, Belgrade: Jefferson Institute.
20. Kathuria, Sanjay (Ed.) (2008), *Western Balkan Integration and the EU: An Agenda for Trade and Growth*, Washington, DC: The World Bank.
21. Ковачевић, Радован (2008), *Економски односи Србије са иностранством*, ЦИД Економски факултет, Београд.
22. Lankes, Hans-Peter, and Antony J. Venables (1996), "Foreign Direct Investment in Economic Transition: The Changing Pattern of Investments," *Economics of Transition*, Vol. 4, No. 2, pp. 331-47.
23. Lim, Ewe-Ghee (2001), *Determinants of, and the Relation Between, Foreign Direct Investment and Growth: A Summary of the Recent Literature*, IMF Working Paper 01/175, Washington: IMF.
24. Markusen, James, R. M., and Keith E. Maskus (1999), *Discriminating Among Alternative Theories of the Multinational Enterprise*, NBER Working Paper No. 7164 Cambridge, MA: NBER.
25. MIGA (2006), *Investment Horizons: Western Balkans*, Washington, DC: World Bank.
26. Mitra, Pradeep (2008), *Innovation, Inclusion and Integration: From Transition to Convergence in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Washington, DC: The World Bank.
27. Radelet, Steven, and Jeffrey Sachs (1998), "Shipping Costs, Manufactured Exports, and Economic Growth." Unpublished paper, Washington, DC: World Bank.
28. Resmini, Laura (2000), "The Determinants of Foreign Direct Investment in the CEECs: New Evidence from Sectoral Patterns," *Economics of Transition*, Vol. 8, No. 3, pp. 665-89.
29. Shafaeddin Mehdi, S. (2005) *Trade Policy at the Crossroads: The Recent Experience of Developing Countries*, London: Palgrave MacMillan.

30. Singh, Harinder, and Kwang W. Jun (1996), "The Determinants of Foreign Direct Investment in Developing Countries," *Transnational Corporations*, Vol. 5, No. 2, pp. 67-105.
31. UNCTAD (2005), *World Investment Report 2005*, Geneva: UNCTAD.
32. UNCTAD (2007), *World Investment Report 2007*, New York and Geneva: UNCTAD.
33. World Bank (2004), *Serbia Investment Climate Assessment* (December), Washington: The World Bank.
34. World Economic Forum (2008-2009), *The Global Competitiveness Report 2008-2009*.
35. Yehoue, E.B. (2005), *Clusters as a Driving Engine for FDI*, IMF working paper No. 193, Washington: IMF.
36. <http://ec.europa.eu/trade/issues/bilateral/data.htm>
37. <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/index.htm>
38. <http://www.weforum.org/documents/gcr0809/index.html>